

Срђан Радовић

Етнографски институт САНУ
srdjan@europa.com

Глобализација идентитета у закасној транзицији: представе о Европи и Србији међу студентима у Београду*

Уз осетно наслеђе етно-центричних дискурса о Европи и због одсуства јасне јавне комуникације о европским интеграцијама, Србија, увелико захваћена процесом глобализације и неповратним реформама друштвеног система, симболички конституише свој културни идентитет у светлу нових односа у Европи. Садржај културних представа о Србији и Европи код београдских студената може указати на смер и динамику и перцепције Европе и симболичког самоконституисања нашег друштва у ширим оквирима.

Кључне речи: Европа, Србија, јавна комуникација, глобализација, транзиција, културна репрезентација

Evropa zdaj!

Слоган реформисаних словеначких комуниста са самог почетка 90-их година парадигматичан је за расположење које је преовладало у највећем делу становништва и елита готово свих посткомунистичких земаља Средње и Источне Европе у доба након пада гвоздене завесе – промена друштвеног поретка истовремено је схватана и као повратак, или макар као стремљење, ка Европи, односно ка ономе што се перципирало као Европа (а што је обухватало претпостављан систем економских, политичких и културних вредности присутних у земљама са друге стране хладноратовског рова). Политика промена вођена је са мање више јасним циљем потпуног укључивања у евроатлантски (НАТО и Партнерство за мир), односно

---

* Рад је резултат истраживања на пројекту бр. 147021: *Антрополошка испитивања комуникације у савременој Србији*, који у целости финансира МН РС.

европски (Европска Унија) политичко-сигурносни и привредни простор, а јавне дискурзивне праксе већином су се базирале на порукама о културној припадности Европи, било у варијанти наводног „повратка у Европу“ (из које су друштва била „отргнута“ комунистичком владавином), било преко оптимизмом набијених наратива „пута у Европу“, који се одвија захваљујући процесима друштвених и културних промена. Циљ транзиције у већини некадашњих социјалистичких земаља тако је био више него јасан – бар по питању тзв. европског пута – па су елите тих друштава су јавности слободно могле подастрти предизборни слоган српке владајуће партије из 1990. године: „Са нама нема неизвесности“. „*Evropa zdaj!*“¹ је као парола легитимно одражавала смер за будућност Словеније, а лако је могла бити кориштена и у већини других транзиционих земаља. У Србији 90-их година, пак, оваква синтаagma не би у целости одговарала стању и хтењима у друштву – ситуацију би сликовитије приказао израз преформулисан у упитном облику, *Evropa zdaj?*, или једноставно – *Evropa?*

Стање фактичке изолације и свеопшти суноврат узрокован политичким и ратним ангажманима властодржаца крајем прошлог века, пратили су преовлађујући јавни наративи који су, за разлику од већине постјугословенских и других транзиционих држава, проблематизовали и концепт Европе, и место Србије у тако перципираној Европи. Реактуели-зовани су и раније рабљени политички митови о „трулом Западу“ и о декадентној Европи која је изгубила везу са Богом, човеком, етницима и сл., те стога Србија не само да не треба да се врати/прикључи Европи – напротив, Србија је слика аутентичног, оригиналног, европејства.² Потпуно одвајање од историјског тока који је захватио друге посткомунистичке земље, било је, логично, пропраћено формирањем јавног дискурса који је наглашавао „другачијост“, различитост (често и супериорност) Србије у односу на остатак Европе, посебно оне која се перципирала као „Запад“. Та се претпостављена специфичност и уникатост нашег поднебља изражавала и кроз ново рециклирање идеје Балкана супротстављене идеји „Запада“, што је подразумевало критику западне и/или европске културе са становишта „контраоријентализма“ (пре свега есенцијализмом).³ Претходно поменути наративи нису били једини у јавној сфери, али

¹ На нашем језику значи Европа сад!

² Ivan Čolović, *Politika simbola*, Radio B92, Beograd 1997, 43, 48. То нису посебно оригинални ставови, карактеристични било за 90-е године, било за Србију – слични мотиви су се јављали и у другим европским земљама (в. I. Čolović, n.d.), а исти су били присутни међу српском интелектуалном елитом и пре краја 20. века – в. Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, HOZLJPS, Beograd 2002, 284-305.

³ Aleksandar Bošković, *Balkan, Jugoistočna Evropa ili „Evropa“*, Etnologija svakodnevnog života, HOZLJPS, Beograd 2005, 128, 129. Наравно, као што је друштвени тренутак Србије 90-их налагао „дементирање“ балканског дискурса у јавном говору, обрнут процес, протеривање Балкана из званичних дискурса неких пост-социјалистичких земаља, такође је био условљен политичком усмереношћу локалних елита – в. Nicole Lindstrom, *Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia's "Return to Europe" in the 1990s*, *Dialectical Anthropology* 27, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003, 316-326, и Dunja Rihtman-

су били преовлађујући, што се одразило и на ставове становништва Србије, где су се они или интериоризовали, или су јачали већ постојеће, слично или исто, културно знање. Тако С. Јансен на основу јавних и приватних наратива 90-их година у Србији уочава постојање већинских дискурса, који апроксимативно одговарају јавно десеминираним културним порукама и могу се условно одредити као националистички), и мањинских (условно речено – антинационалистичких, опозиционих дискурса), који доносе вредновање идеје Балкана и Европе супротстављено већинском схватању у Србији, а у доброј мери кореспондирају са већинским дискурсима бивших социјалистичких земаља – Европа означава скуп позитивних вредности, *ergo*, што више Европе а мање Балкана, тим боље.⁴

Преовлађујући (етноцентрични) дискурс о Европи 90-их није само формирао (или рециклирао) одређене представе о Европи, те о Србији у односу на Европу, већ је између две културне конструкције (Европе и Србије) поставио и прилично дубоку провалију – реално потпуно другачија историјска ситуација Србије и окружења 90-их (у односу на скоро сва друга постсоцијалистичка друштва) била је, углавном за домаћу употребу, објашњавана посебношћу, „другачијошћу“ Србије у односу на све остале, различитошћу која је таквог степена да је наша ситуација практично недокучива, неинтелигибилна за „извањце“, „друге“ (Европљане, „Западњаке“, и сл.). При том, тај однос није реципрочан – други, или Европа, за нас не представљају никакву непознаницу) – ово истицање само за нас карактеристичне, а другима неразумљиве, посебности пригодно је објашњавало и усамљеност и изолованост Србије на политичкој мапи Европе 90-их година.⁵ У оваквој ситуацији, продуковање интеграционистичких, „евроинклузивних“, наратива није ни било очекивано, барем не у дискурсу већинског мишљења, тако да се уместо културне „евроинклузије“ (што је био случај у већини транзицијских

Auguštín, *Zašto i otkad se grozimo Balkana?*, Ulice moga grada, XX vek, Beograd 2000, 211-222.

⁴ Stef Jansen, *Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj „Balkana“/„Evrope“ u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, 36, 37. У тексту поменути мањински дискурси такође пате од бољки оријентализације која је пак усмерена ка различитим сегментима непосредног социјалног оужења, што је елаборирано осим код Јансена на још неколико места.

⁵ При чему се претпостављена другачијост објашњавала различитим чиниоцима – то је видно и у исказима упућеним странцима – нпр. наративно истрајавање на нашој посебности и репетитивно указивање да је томе узрок, пре свега, историја наше земље – в. Mattijs van de Port, *It takes a serb to Know a Serb: Uncovering the Roots of Obstinate Otherness in Serbia*, Critique of Anthropology Vol 19 (1), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 1999; хаотичност, ирационалност, и сл., али истовремено срчано живљење пуним плућима без освртања на диктате других – в. Zala Volčić, *The Notion of 'the West' in the Serbian National Imaginary*, European Journal of Cultural Studies 8 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2005, 161, 168; варијације на теме *Ante muralis christianitatis* и „земља на раскршћу“ – в. S. Jansen, n. p. 37, итд.

друштва), становништву Србије нудила/наметала културна „евроексклузија“ – Србија је, по тој визури, била „евроексклузивна“.⁶

Такав систем представа опстајао је (додатно реанимиран НАТО бомбардовањем 1999.г.) све до „петооктобарске револуције“ 2000. године. Формално политичко пребацивање Србије на пут за Европу свакако није могло избрисати културна схватања подгрејавана и гајена најмање једно десетлеће, а чији корени сежу у даљу прошлост.⁷ Ни она сама нису остајала непромењена и „урезана у стену“ у време Слободана Милошевића. Упркос политичкој и економској изолацији у то доба, Србија није могла остати потпуно искључена из неумитних процеса културне и привредне глобализације – у том смислу је, већ 90-их година, систем представа о културној (само)довољности и оригиналности Србије био контаминиран самом културном праксом – владавином конзумеризма, поп културе, постепеним развитком тржишне привреде, многим симболичким значајкама Европе/Запада од којих је званични наратив покушавао начинити отклон. У условима ограничене апропријације неминовних културних промена (услед објективних ограничавајућих фактора – политичке и привредне изолованости Србије), већински, „евроексклузивни“, дискурс мења се у смеру нечега што М. Малешевић означава као „национал-космополитизам“, систем вредности који је израз подвојеног идентитета који спаја контрадикторне елементе, и, укрштајући анти-европске/анти-западне и европске/западне вредности изражава комплексност локалног *love-hate* односа према свету.⁸

Тако се, са почетком новог миленијума, и са прокламованим напуштањем антиевропског (дис)курса у нашој земљи, отворио слободнији простор за преговарање културних значења код чланова друштва, будући да се сет културних вредности карактеристичних за 90-е године, иако и даље присутан, не промовише отворено путем јавног говора као нормиран национални дискурс. Ово поље културне негоцијације је при том још мање ограничено по питању културне конструкције нашег места у Европи, јер

---

⁶ У сваком могућем значењу овог неологизма.

⁷ О амбивалентном односу Србије према Европи током новије историје, те модернизацијским аспектима овог међуодноса в. Slobodan Miladinović, *Protivrečnosti kulturno-istorijskog nasleđa kao faktori (dez)integracije Srbije u evropske tokove, Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa, Filozofski fakultet u Nišu, Niš 2004, 84-88, и Latinka Perović, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, Žene i deca, HOLJPS, Beograd 2006. Наслеђе последње деценије 20. в. није једини ограничавајући фактор за превладавање препрека у процесу евроинтеграција – у најмању је руку упитна решеност (а свакако мотивација) и нових/старих елита (након 5. октобра) на путу ка Европи, чему dostatно сведоче званични политички наративи – то се луцидно осликава у опасци да се „антиевропски сентимент подстиче слоганом „Поносно у Европу“, при чему „поносно“ сасвим јасно изражава невољно пристајање, једно озлојеђено, гунђајуће „да“ Западу“ – Мирослава Малешевић, *Има ли нација на планети Рибок?*, Традиционално и савремено у култури Срба, Посебна издања ЕИ САНУ 49, (ур. Драгана Радојичић), Београд 2003, 240.*

⁸ Иста, 254, 255.

некадашње културне поруке „евроексклузије“ у јавној комуникацији, путем које друштвене елите конституишу јавност са циљем уређења социјално релевантних односа у земљи,⁹ нису супституисане културним порукама „евроинклузије“, када је формално започела друга фаза транзиције у Србији (као што је то био случај у другим бившим социјалистичким друштвима). Наиме, међу актуелном српском елитом није остварен општи политички консензус о „европској Србији“, и постепено се у јавној комуникацији почиње формулисати дискурс о евроинтеграцији Србије која је могућа само ако у њу улазимо „као Срби“, са чврсто дефинисаним културним и националним идентитетом.¹⁰ Нејасноћа, нерезолутност и подвојеност актуелне поруке о Србији у Европи, осим о опредељености (односно неопредељености) већинских елита, сведоче и о наслеђеној резерви спрам Европе/Запада, која се у модификованом облику јавља у јавном говору, и преноси међу чланове друштва, у постојећи (наслеђени) систем културних вредности. На званичном нивоу европска интеграција најчешће се представља као једина реална (жељена или нежељена) опција за Србију, иако то није увек експлицитно формулисано. У складу са тим, и јавност показује подвојени однос према Европи – истовремено је присутна и рационална жеља за прикључењем, и емотивни отпор према Европи/Западу.¹¹

Са фактичким крајем (само)изолације Србије, наше друштво се нашло у социо-културном миљеу који (ослобођен пређашњих политичких и правних баријера према свету), слично већини других европских друштава, све више бива захваћен процесом глобализације. Овај процес условљава даље културно и идентитетско самопозиционирање и друштва и његових чланова. Како Ападураи тврди, за разумевање процеса глобализације, од круцијалне је важности перцепција субјективног позиционирања одређене нације у светском поретку и њеног односа према Западу.¹² У ситуацији одсуства ранијих баријера у односу на глобализацију, али и без јасно формулисане јавне комуникације о нашем месту у Европи, или свету (која је само делом проевропска, пре би се могло рећи да је амбивалентна), чланови друштва примењују различите идентитетске стратегије самопозиционирања, ослоњени на претходно конструисан фонд културних знања и вредности. Са замахом глобализацијских процеса у нас, при стварању слике о другима (Европи) и нама, све већу важност има културна перцепција Србије код тих других

⁹ Dubravko Škiljan, *Javni jezik, XX vek*, Beograd 1998, 110.

¹⁰ Младена Прелић, *Србија у Европи? Митови и реалност на почетку XXI века*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду, Зборник ЕИ САНУ 22, (ур. Зорица Дивац), Београд 2006, 39, 40.

¹¹ Иста, 42. Половичност, конфузију и парцијалност јавне комуникације по питању евроинтеграција у нас правилно уочава А. Бошковић указујући на могуће трагичне далекосежне последице апострофирајући парадокс етноцентричног дискурса – „јер ако смо „ми“ у свему бољи, лепши и паметнији од „њих“ са „Запада“, зашто бисмо уопште кретали у било какве интеграционе процесе са „њима“?, А. Воšković, n. d, 131.

¹² Према Z. Volčić, n. d, 158, 159. У случају Србије, то би значило, пре свега осталог, позиционирање у односу на европски део евроатлантског жаришта глобализације.

(Европе) која са убрзањем процеса интеркултурног учења у све „глобализованијем“ свету, бива све доступнија и разумљивија члановима нашег друштва – значајан део садржаја представа о Европи и нашем месту у њој резултат су реакције на представе о нама – при том је могућ читав арсенал дискурзивних и идентитетских стратегија којима се адоптирају, модификују или одбијају наративи (често стереотипи и стигме) који долазе извана, од „других“.¹³ У јеку транзиције у Србији, социокултурни оквир за формирање представа о Европи, и нашем месту у односу на њу, у највећој мери чине три извора културног сазнавања: раније етаблираним етноцентричним дискурсом о Европи, јавном комуникацијом актуелних елита, и културном сликом о Србији и њеном месту у Европи која долази из Европе. На страницама које следе биће учињен покушај да се испита садржај тих представа, и, колико је могуће, динамика промена у културној перцепцији Европе, и нас у односу на Европу.

* * *

Културна концептуализација Европе и нашег односа према њој истраживана је међу студентском популацијом у Београду.¹⁴ Ставови овакве групе испитаника занимљиви су из два разлога. Најпре, у питању су генерације младих људи укључених у процес политичке социјализације који би своју пуну социјалну и професионалну зрелост требало да достигну за десетак година, до када ће процес евроинтеграције наше земље бити ако не завршен, а оно пред свршетком – испитивање њихових ставова о Европи тим је битније. Студенти који су већином у својим раним двадесетим годинама могли би се означити као тзв. генерација продужене младости, група омладине која у нашем транзиционом друштву тек почиње са формирањем животних пројеката и започињањем њиховог остваривања.¹⁵ Друго, садашњи студенти су будући интелектуалци, могући припадници будућих друштвених елита и потенцијални носиоци јавне комуникације, што значи и носиоци будућих културних порука о Европи. Упутно је осматрити њихову перцепцију Европе и нашег односа према њој, с обзиром на то да ће временом многи од

---

¹³ Прецизније о томе видети у детаљној студији: Marko Živković, *Nešto između. Simbolička geografija Srbije*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001.

¹⁴ Ради се о сегменту једног ширег истраживања којим су обухваћени и београдски средњошколци, а које за циљ има испитивање културне концептуализације Европе, и нашег места у њој, међу школском и студентском омладином. Овакво испитивање је било могуће обавити захваљујући доброј вољи студената-испитаника да испуне упитник и разговарају са истраживачем, али и предусретљивости и помоћи сарадника/асистената факултета и неколицине студената који су несебично помогли аутору истраживања да дође до будућих испитаника, те да их заинтересују за учешће у истраживању.

¹⁵ Srećko Mihailović, *Oduzimanje budućnosti: Omladina Srbije u vodama tranzicije*, Mladi zagubljeni u tranziciji, Centar za proučavanje alternativa, Beograd 2004, 22, 23.

њих, као припадници „културног апарата“, продуковати (или преносити или рециклирати) културне текстове који се десеминирају широј јавности.¹⁶

Истраживање је спроведено новембра и децембра 2006., те током јануара 2007. године. Њиме су обухваћени студенти Правног факултета (студенти 3. године) и Филозофског факултета Универзитета у Београду (већином са Одељења за етнологију и антропологију, студенти прве три године студија). Укупно је путем упитника испитана 131 особа, 80 на Правном факултету, и 51 на Филозофском¹⁷, а са њих десеторо обављен је интервју који се углавном заснивао на уоченим иницијалним карактеристикама садржаја урађених анкета. Анонимни упитник су већином чинила питања отвореног типа те неколико питања са понуђеним одговорима (од демографских карактеристика тражени су година старости, година студирања, пол и место становања). Испитаници су у тренутку истраживања имали од 17 до 30 година старости.¹⁸ Студенткиње су бројније од студената (75 испитаница у односу на 56 испитаника), а већина испитаних живи на подручју Града Београда (75 испитаника), потом у централној Србији без Београда (38), Војводини (16) и иностранству (њих двоје).¹⁹ Анкета са питањима отвореног типа згодно је средство за иницијално сабирање фокалних мотива који би касније били разрађени разговором. У случају када је тражено да се конкретно наведе шта се види као најзначајније карактеристике савремене Европе (без обзира на то да ли се ради о позитивним или негативним значајкама), диверзитет представа није био превелик (свакако мањи ако се упореди са ауто-депицијом), и оне су већ на почетку давале „радну верзију“ слике Европе.

Призор Европе међу студентима је дијапазониран од крајње негативних до идеалистички позитивних представа, и када се посматра збирно, и у појединачним случајевима. Готово да нема испитаника која има

---

¹⁶ М. Živković, n. d, 80. Веза између актуелних елита, перцепције Запада/Европе и стварања различитих културних текстова у Србији, дотакнута је, између осталог, у Z. Volčič, n. d. Такође, анализирана је и евроафилијација и културно знање елита у нашој земљи, те последице које то производи при комуникацији са страним елитама – в. Vladimir Vuletić, *Between the National Past and (an) European Future*, Sociologija Vol. XLV No. 3, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Beograd 2003. Овде треба напоменути да група испитаника из овог истраживања није репрезентативна у статистичком смислу – анкетирање и разговор са њима обављени су пре свега са циљем уочавања проминентних културних представа, а не из разлога евалуирања културног хабитуса студената као друштвене групе.

¹⁷ Већ је речено да су сви будући правници студенти треће године, док је код студената Филозофског факултета распоред испитаника по годинама студирања следећи: 1. година – 24 студента, 2. година – 17 студената, те 3. година – 10.

¹⁸ Медијана старости испитаника је 22 године (на Филозофском факултету 21 година, а на Правном 22 године) – дистрибуција година студената је следећа: 17 година - 1 студент, 19 г. - 5 студената, 20 г. – 18, 21 г. – 31, 22 г. – 30, 23 г. – 18, 24 г. – 16, 25 г. – 6, 26 г. – 2, 28 г. – 1, и 30 г. – 3.

¹⁹ Студенти из иностранства су девојка чији родитељи живе у Аустрији и студент из Босне и Херцеговине.

апсолутно афирмативан, идеалтипски став о новој, „уједињеној Европи“ какав су читаве масе становништва у источноевропским земљама поседовале на самим почецима транзиције у њиховим земљама – окаслена транзиција можда доноси и трезвенији поглед услед могућности компарације (а од значаја су вероватно и јавно комунициране културне поруке о Европи). Нити је, пак, Европа „дрни враг“ – испитаници који су били конзистентни у негативној перцепцији савремене Европе били су тек спорадични. Већина заузима критички став истовремено дајући и позитивне и негативне оцене данашње Европе (која се најчешће перципира као Европска Унија). Међутим, приметна је чињеница да, док се позитивни аспекти по правилу не елаборирају у већој мери (ни писано ни вербално), негативни ставови редовно се систематски и излажу и образлажу – евроскепса је јача од евроафирмације, што може указивати и на даље јако виђење Европе као јасне „другости“, без обзира на формално приближавање и званични циљ прикључивања Европи. При том, од позитивних представа о Европи, у значајној мери је раширен једино позитивни стереотип о Европи високог стандарда живљења и развијене привреде, идеалистичка представа која је редовна у земљама транзиције,²⁰ док на другој страни постоји неколико група негативних представа које се и често јављају и редовно експлицирају, и које би могле бити означене као стереотипије²¹ о којима ће у наставку бити дат краћи осврт.

У најчешћој визури Европе – Европа носи „бели/плави оковратник“ – највећи број исказа указивао је критички на базираност европских друштава на новцу, капиталу и/или претераном раду.²² Слично образлагани ставови творе прилично есенцијализовану слику материјалистичке Европе, опседнуте профитом, радом и зарађивањем, због којих се жртвују многе друге (важније) ствари – већином је та слика дата у виду осуде заслепљеношти материјалним вредностима и робовања раду и новцу, а ређе као социјална критика.²³ Такве

²⁰ V. Petar-Emil Mitev, *Bulgarian Generations between European Integration and the Balkan Realities, Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, JUNIR – Centar za balkanske studije, Niš 2002, 38, 39. Осим представа који назначују економску моћ и стандард у Европи, често су присутне и представе о уређеност и стабилности европских држава те о високој разини грађанских права, али у знатно мањој мери.

²¹ Макар у најширем могућем смислу, као „слике у нашим главама о свету који нас окружује, а које, под утицајем културе у којој живимо, формирамо и пре него што имамо прилику да га упознамо на основу личног искуства“ – Dragan Popadić i Mikloš Biro, *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*, Nova srpska politička misao br. 1-2, NP Vreme, Beograd 1999.

²² Искази овакве садржине јавили су се 30 пута.

²³ „Материјалистичко схватање и виђење света, и тиме долази до губитка смисла и дезоријентисаности у погледу правих вредности...“ – студент 22 г.; „Све је базирано на новцу и материјалним стварима...“ – студенткиња 19 г.; „Похлепа...стално се јури за новцем и сувишношћу материјалих добара“ – студент 20 г.; „Презаузетост је код њих велика. Мислим да се превише посвећују каријери и да су превише опседнути новцем“ – студенткиња 22 г.; „Код њих је присутно израбљивање радника и социјална незаштићеност...све је у новцу, новцем се плаћа образовање, њим се плаћа и здравље...“ – студент 20 г.

представе су још присутније међу средњошколском омладином,²⁴ али не треба изгубити из вида да оне код испитаника нису апсолутно већинске, те да су често део прилично конфузног односа истовремене фасцинације економском моћи и стандардом Запада/Европе и неодобравања претпостављене радне етике Запада/Европе. У Србији се иначе често истичу вредноћа, радне навике, дисциплина и сл., код других (посебно Немаца, понекад Мађара и сл.), често, уз повремену критику, али ретко кад стигму.²⁵ Овакво схватање, стереотипизирано у односу на Европу *en generale*, уз додавање моралне стигме, у значајној мери прати оквир окциденталистичке критике капитализма и Запада као идолатрије новца и материјалног; међутим, овакво схватање излази донекле из матрице окцидентализма, јер као алтернативу посредно не нуди ни духовно ни херојско, већ прилично профано.²⁶

Отуђеност је такође чест атрибут који се приписује савременој Европи,²⁷ из више разлога: због претпостављеног друштвеног/политичког устројства,²⁸ развоја масовне културе,²⁹ мања духовних вредности,³⁰ пословних/радних обавеза,³¹ итд. Такође се примећује и извештаченост, уштогљеност, која се сматра каткад карактеристиком контаката међу људима у Европи („Не свиђа ми се тај пластични однос међу људима“ – студенткиња 22 г.)³² – то, консеквентно, може снизити квалитет живота („Мислим да су много озбиљни и да превише раде, а не забављају се довољно“ – студенткиња 21 г.), а сматра се да то код нас још увек није у целости случај („Људи су сувише уштогљени, а тога по мени код нас нема у тој мери“ – студенткиња 24 г.). Још се у знатнијој мери истичу (као негативна карактеристика) и либерализација друштвених односа³³, те глобализација као неминован али лош процес. Униформне представе Европе свакако нема, али је чита тенденција да се Европа са једне стране замишља кроз позитивну слику о високом стандарду и привредној моћи, уз истовремено присуство негативних представа (материјалистичка депикција, алијенација, извештаченост и сл.)

²⁴ Srđan Radović, *Predstave beogradskih srednjoškolaca o Evropi*, Antropologija br. 1, CEAI, Beograd 2006, 69, 70.

²⁵ D. Popadić, M. Biro, n. d., M. Živković, n. d., 91.

²⁶ Ian Buruma, Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, The Penguin Press, New York 2004, 106-110. Више о томе касније у тексту.

²⁷ На различите начине формулисано, јављало се 20 пута у упитницима.

²⁸ „Форсира се систем понашања који доводи до отуђеног, емотивно осакаћеног, интелектуално туторисаног појединца...“ – студент 30 г.

²⁹ „Стварање зависности од мас-медија, уместо да се инсистира на развијању непосредних контаката међу људима...“ – студент 20 г.

³⁰ „...Затвореност и живот без бивства, одсуство духа и контакта са стварношћу“ – студент 22 г.

³¹ „Постоји отуђеност и велика количина стреса услед броја радних часова...“ – студент 21 г.

³² 19 пута навођено у упитницима.

³³ Где се махом апострофира либерализација у области полности и породичних односа.

које указују на претпостављену дехуманизацију и одсуство духовних вредности у модерној Европи (а што се јако ретко приписује и домаћем окружењу). При том су испитаници углавном прецизно елаборирали своја гледишта, и код многих се може утврдити постојање једне доста есенцијализоване слике Европе као турбине глобализације која значи и добар животни стандард и привредну моћ, али најчешће уз високу цену (претпостављено опадање/губљење људских, духовних и др. вредности) – знатна раширеност овакве визуре указује на могуће формирање етаблираног стереотипа.

И док код означавања Европе постоји одређена конзистентност, и мала диверсификованост у представама, на пољу самоозначавања наилази се на мању униформност представа, што је и логично. Од студената се тражило да наведу и образложе шта је по њима карактеристично за Србију, што је разликује од осталих земаља, односно која је *differentia specifica* нас у односу на друге Европљане, чиме се, између осталог, покушало контекстуализовати само-одређивање (позитивно или негативно) у односу на конкретног другог. Позитивних представа о „нама“ (очекивано) има знатно више, а међу негативним представама о Србији издвајају се ставови о раширеној корупцији, те стереотип да смо „ми лењ народ“.³⁴ Међу карактеристикама нашег друштва које су позитивне (а којима се оно разликује од остатка Европе) нема групе представа која би преовлађивала или се по учесталости истицала значајније у односу на све остале – најчешће се пак јављају четири врсте ставова, груписаних по блискости. Најпре су то ставови који „наш народ“, „нас“³⁵ види као великодушније, гостопримљивије, дружељубивије, а често и талентованије, од осталих Европљана (или бар већине њих)³⁶ – у сваком случају приписују нам се општељудски квалитети у већој мери него осталима. Истицање већег присуства добрих особина у својој групи него код других није необично, и већ је спомињано да позитивни аутостереотипови преовлађују, а што је очекивано у контексту помињане перцепције Европљана као отуђених, извештачених, и сл., док се на другој страни налазимо „ми“, као носиоци одговарајућих људских врлина. Такође се суперлативима описују не само људи, „ми“ као друштво, нација, и сл., већ и простор, односно Србија као географски појам. Изненађујуће често се, као нешто што Србију чини различитом од других, спомињало природно богатство, нетакнута природа, чињеница да је Србија лепша земља од других, а што није валоризовано, и

³⁴ Истраживање из 90-их година прошлог века указује да је „аутостереотип о Србима изразито диференциран, састављен искључиво од позитивних и веома изражених особина. Срби су гостољубиви, поносни, осећајни... Једине особине које су нешто мање изражене су: вредни, културни и мирољубиви.“ – в. D. Popadić, M. Biro, n. d.

³⁵ Где се на основу разговора видело да се под нама подразумевају било Срби, било становници Србије, у зависности од информанта.

³⁶ „Позитивна је наша великодушност – ми би сваког угостили а нас нико“ – студенткиња 20 г.; „Ми смо јако надарен народ – погледајте наше спортисте, или студенте – увек су најбољи када оду у иностранство...“ – студент 20 г.; „Ипак смо ми дружељубив народ...“ – студент 22 г.; искази сличне садржине јављали су се 28 пута.

сл.³⁷ Искази и нарације које често подсећају на промотивни туристички спот, у неколико случајева су ишле напоре са представама о загађености и пропадању животне средине у Европи, што је каткад приказивано као цех индустријске развијености.

Трећа група представа којом су испитаници у значајнијем броју идентификовали Србију могла би се сажети колоквијалним изразом „опуштено“ или „општено“ – у питању је на различите начине формулисана представа о Србији као простору који омогућава *joie de vivre*, те њеним становницима као неспутаним, „опуштеним“, људима који уживају у животу и забави, што је и линија разлике са Европом која се ни у ком случају не перципира на тај начин, већ, како је раније наведено, пре као место у коме влада пластичност, алијенација и јурњава за зарадом. За разлику од тога, оваква визура Србију разликује као место слободног времена, уживања, понекад интензивног хедонизма, што је врло језгровито исказано одговором једног бруцоша у упитнику, који се задовољио набрајањем појмова: „ракија, туча, Гуча, *Exit*, провод, журке.“³⁸ Могло би се рећи да се овде ради о варијанти аутодескрипције која почиње да се претвара у аутостереотип о „разузданим, страсним и живућим“ Балканцима/Србима, којим се прави отклон од „рационалног“ Запада, а који истовремено усваја и слави стереотипе у доброј мери настале из западне оријентализације Балкана/Србије, и то махом у локалној, рециклираној (често комерцијалној) верзији.³⁹ По свему судећи, овакав систем представа све више јача у нас, за разлику од историјске, или митске, аскрипције, где се садржај идентитета, уз истовремено повлачење границе према другима, исказује преко представа о блиставој, или специфичној, тешкој, историји, или преко националног културног наслеђа и сл.⁴⁰ Још се у мањој мери, тек десетак пута, као ознаке посебности Србије спомињу црква, духовност, религијске вредности и сл., упркос томе што се ради о битним елементима националне аскрипције 90-их година, и то управо студентске популације, макар били често идеалтипски формулисани.⁴¹ Макар у контексту „самоприказивања“ у односу на

³⁷ Представе о ванредној лепоти и (пре свега) природном богатству Србије јављале су се 25 пута у упитницима: „У Европи нема више такве природе, код нас је све очувано, имамо здраву средину, да не причамо о здравој храни...“ – студент 22 г.; „Србију издваја природа, шуме планине, итд., које су потпуно неискоришћене...“ – студенткиња 20 г.; „Србија јесте сиромашнија, али је лепша земља од већине других.“ – студент 22 г.

³⁸ 24 пута су писани искази овакве садржине. „Код нас је сигурно најбољи провод, и нису сви затворени по кућама преко дана, већ млади нормално излазе, нисмо спутани неким правилима...“ – студент 23 г.; „Позитивно је што имамо много слободног времена и провод је страва“ – студенткиња 20 г.; „Издавај нас начин живота, наши људи су константно на улици, што ноћу што дању...“ – студенткиња 21 г.

³⁹ Z. Volčič, n. d., 161, 162.

⁴⁰ Историјске или културне чињенице (или митови) су се међу испитаницима истицале као дистинктивна карактеристика Србије (тек) 18 пута.

⁴¹ Саша Недељковић, *Мит, религија и национални идентитет: Митологизација у Србији у пеиоду националне кризе*, Етноантрополошки проблеми н. с., год. 1 св. 1, Филозофски

конкретног другог (Европу), историја и религија изгледа играју мање битну улогу него раније.

Уместо закључка

Србија је, барем се тако чини на основу контаката са студентима, с временом све мање земља хероја, ратника, историјских митова, или духовна авангарда „посрнуле“ Европе. Томе нису заслужне само политичке промене с почетка века и детронизација етноцентричног дискурса о Европи и свету у јавној комуникацији, посебно с обзиром на то да смо сведоци тек половичног раскида са наслеђем деведесетих година. Динамици културног самопредстављања у многоме доприноси узнапредовала глобализација у Србији – глобални капитализам није компатибилан ни са хероизмом, ни са прозелитизмом. Увелико захуктални процес глобализације у Србији, који се, посебно на културном плану, одвија и независно од формалних и политичких интеграција, налаже, како је раније речено, заузимање одређене позиције у односу на Запад/Европу. Често замишљање Европе као још увек јасне „другости“, сведочи о наслеђеној симболичкој „провалији“ између Србије и Европе, која је створена/појачана 90-их година, а амбивалентна слика о Европи која је богата и вредна, али истовремено и заслепљена материјалним и, на различите начине, дехуманизована,⁴² значајно проистиче из наслеђеног евро-скептичног дискурса из прошлог века. Прелазак преко ове провалије, и промену, или макар модификовање, културне слике Европе (која, све и ако није перципирана на претходно описане начине, често еманира конфузију или контрадикцију), не треба очекивати без јасне јавне комуникације о Европи у Србији. Упркос званично прокламованом циљу (Европа), такве комуникације очито још нема, из разлога ипак нејасне усмерености елита (не само политичких) по питању европских интеграција и нашег места у свету који се глобализује – с обзиром на то да се још није искрено „преломило“ за Европу, јавни „евроинклузивни“ дискурси, који су били карактеристични за већину транзицијских друштава, и који су прожимали скоро целокупан идеолошки апарат државе, код нас нису још на видику.

У таквој ситуацији окциденталистичко поимање Европе израсло на основама старих система представа и даље живи, али нема моћ да се

факултет, Београд 2006, 167-169. О тада јакој улози и историје као елемента националног идентитета сведочи и тврдња да се „прошлост наводи као једино поље на којем су Срби конкурентни, чак супериорни у односу на многе економски развијеније народе.“ – Исти, 170.

⁴² Представа, која упркос симплифицирањима узрокованих стереотипизацијом, релативно тачно указује на капиталистичке основе европског заједништва последњих деценија, али и данас, представља, с обзиром на околности настанка, „лабудову песму“, јер игнорише узнапредовали глобализацијски процес и, суштински, капиталистичку природу властитог социокултурног система, као и њихову неумитност у предвидљивој будућности – истовремено овакав систем представа не израња из оквира антикапиталистичке критике или алтернативе.

перципираном материјализму и империјализму Запада симболички одупре снагом Оријента или бившег Источног блока, нити је у ситуацији из 90-их година када је таква врста културног и симболичког отпора била могућа у време (а)историјске епизоде изолације Србије од света. Како су друштвене и политичке основе културног и симболичког контрастирања лимитиране фактичком „усисаношћу“ у процес глобализације и неповратном трансформацијом друштва, окциденталистичка визија Европе има све мање капацитете за самопредстављање Србије путем херојског и историјског етоса, етоса духовности и идеализма, а све више се окреће жовијалном, животном, природном. На тај начин, уместо позиционирања ка другима/Европи путем ратних подвига (из даље или ближе прошлости), поносног пркоса комбинованог са осећајем духовне надмоћности што је било карактеристично за ранији период⁴³, ствара се, у наставку ове матрице репрезентације, не више толико симболички отпор, већ пре покушај културног омеђавања и самодефинисања спрам окружења захваћеног глобализацијом, који све више атерира са историјских и духовних висина у подручје свакодневног и профаног, чак баналног. Тако се на место ранијих опозиција „посрнула Европа“ – „поносна Србија“, декадентно – духовно и сличних, све више супротстављају конструкције „материјалистичка и дехуманизована Европа“ и „опуштена и жива Србија“, Европа индустрије и пластике (фактичке и симболичке) – Србија природе и кајмака/ајвара, итд. Оваквом културном контрастирању и самопозиционирању Србије у односу на окружење све више доприносе и јавни дискурси, који комуницирају и ка унутра и ка споља, и чак неки државни пројекти. И Србији и остатку Европе са различитих државних нивоа поручује се да је Србија земља шума, планина и понеке цркве (промотивни видео спот Туристичке организације Србије), њен главни град идеално место за викенд туре европских туриста жељних разуздане забаве на сплавовима, дочецима Нових година и у ресторанима са домаћом храном, итд. Културно „брендирање“ наше земље, и на званичном нивоу, као проминентне тачке савремене културне репрезентације Србије све више истура масовне музичке фестивале *Exit* и *Гуча*, где се овом другом ипак даје одређена предност услед његове претпостављене аутентичности и укореењености.⁴⁴ Делимично прикључивање појединих јавних наратива културној конструкцији Србије као земље сплавова, „опуштености“, ајвара и гостопримљивих „Балканаца“ указује на привлачност овакве врсте културног самопозиционирања у европским оквирима.

⁴³ А што се у најогољенијем, понекад и екстремном, облику манифестовало у доба НАТО бомбардовања 1999.г, када је и наративна и симболичка репрезентација у највећој мери и формално била упућена другима – в. Lidija Milic, *From Serbia with Hate: A Case Study in Globalization, Trauma, and Language*, *Dialectical Anthropology* 27, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2003.

⁴⁴ Што је и потврђено са највишег нивоа исказом да „ко не разуме Гучу не разуме ни Србију.“ Детаљно о Гучи и трубаштву у Србији в. Мирослава Лукић-Крстановић, *Политика трубаштва – фолклор у простору националне моћи*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду, Зборник ЕИ САНУ 22, (ур. Зорица Дивац), Београд 2006.

Парадокс овакве врсте аутодепикције (изузме ли се комерцијално мотивисана промоција земље ка споља која неспретно експлоатише претпостављене туристичке мотиве посетилаца) је да она, покушавајући да културно омеђи и означи карактеристикама које су наводно аутентичне, другачије и позитивне, у исти мах заправо усваја и рециклира те исте карактеристике које су у доброј мери производ спољне (европске) перцепције Србије (често негативне и редовно стереотипизирани), где на крају пута најчешће вреба самоегзотизација са својим последицама.⁴⁵ Знатна присутност модификованих спољних перцепција о Србији при културном самопозиционирању у доба интензивирања процеса глобализације указује, осим на снагу тог процеса, и на одсуство идентитетских стратегија у нашем друштву у време транзиције. То се читује и преко жилавих окциденталистичких схватања Европе која су у доброј мери резултат одсуства (односно нејасноће и амбивалентности) јавне комуникације по том питању, што узрокује и непознавање и страх од неумитне глобализације који консеквентно одржава границу према другима/Европи. Оваква ситуација одлаже у доброј мери ионако закаснелу транзицију у Србији, свакако транзицију ка Европи која се чини неизбежном. Символичко одлагање укључивања Србије у европски просор који се све брже шири, конфузно културно концептуализовање нашег места у Европи узроковано у великој мери неопредељеношћу елита и одсуством јасне јавне комуникације, постају претња да ће се у ситуацији укључености у неизбежну глобализацију на нашем континенту, а без недвосмислених културних порука и идентитетских стратегија, преобразени локални *love-hate* однос према Европи претвори у *lose-lose* ситуацију за Србију у Европи, касну инклузију на коју се у малој мери утицало услед неопредељености у путу и наслеђа прошлог века.

---

⁴⁵ Више о томе у Z. Volčič, n. d., 162, 167, и M. Živković, n. d., 100, 105, 106.

Srđan Radović

Globalization of Identity in the Delayed Transition: Notions About Europe and Serbia Among Students in Belgrade

Key words: Europe, Serbia, public communication, globalization, transition, cultural representation

Together with appreciable inheritance of ethno-centric discourses about Europe and a lack of clear public communication about European integrations Serbia, largely gripped by the process of globalization and irreversible reforms of social system, is constituting its cultural identity in the light of new relations in Europe. The content of cultural notions about Serbia and Europe that Belgrade students have can point to the direction, dynamics and perception of Europe and symbolic self-constituting of our society in the wider framework..